

Գառնիկ Ա. Հարությունյան

Բանալի բառեր – «Կանոնագիրք Հայոց», Հովհաննես Օձնեցու ժողովածու, Դվինի 719/720 թ. ժողով, Օձնեցու Հիշատակարան, Սահակ Ձորփորեցու կանոնախումբ, «Սակս ժողովոցն»:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՕԶՆԵՑԻՆ՝ «ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔ ՀԱՅՈՑ»-Ի ԽՄԲԱԳԻՐ*

2014
ապրիլ-հունիս, 2014
Գրքի, թիվ 2 (46)
2 (ՃԲ) քառի,

Հովհաննես Օձնեցու հայրապետության շրջանը (717-728) նշանավորվեց Հայոց եկեղեցու կյանքում բարեփոխումների մեկնարկով: Դրանք ընդգրկում էին եկեղեցու տոնածիսական, կանոնական, դավանաբանական ոլորտները:

Բարեփոխումները թելադրված էին ժամանակի հրամայականով. արաբների տիրապետության վերջնական հաստատումից և 703-705 թթ. ապստամբության ճնշումից հետո եկեղեցու դիրքերն ավելի էին թուլացել, իսկ մինչ այդ բյուզանդական եկեղեցու հետևողական ճնշման արդյունքում Հայոց եկեղեցին գիջումների էր գնացել¹: Հովհաննես Օձնեցու նախորդ Եղիա Արձիշեցի կաթողիկոսը (703-717) արաբների օգնությամբ պայքարում էր Աղվանից կաթողիկոսության՝ Հայոց եկեղեցուց անջատման ու քաղկեդոնականություն ընդունելու դեմ²: Հայոց եկեղեցու այս ժամանակավոր թուլացումից օգտվում էին նաև տարբեր աղանդավորական շարժումները, հատկապես պավլիկյանները և երևութականները: Հայոց եկեղեցին ոչ միայն տեսական, աստվածաբանական պայքար էր մղում այդ աղանդավորական շարժումների դեմ³, այլև դրան զուգահեռ գործնական քայլերի էր դիմում. դա մենք տեսնում ենք հենց Հովհաննես Օձնեցու՝ աղանդավորներին վերաբերող կանոններում տեղ գտած հրահանգների օրինակով⁴: Ահա այս մարտահրավերներն էին, որ

*Հոդվածն ընդունվել է տպագրության 17.05.2014:

1 Այդ գիշումներն սկսվել էին Եզր Փռաժնակերտցի կաթողիկոսի օրոք (630-641) և մասամբ շարունակվել նրա հաջորդների ժամանակ: Որոշ աղբյուրներում Եզր կաթողիկոսին հաջորդած հինգ կաթողիկոսներին ևս քաղկեդոնական «աղանդի» հետևորդի համբավ է վերագրվել: Տես **Յովհան կաթողիկոս Օձնեցի**, Սակս ժողովոցն, որ եղև ի Հայս, Գիտա-քննական բնագիրը Ա. **Յակոբեանի**, «Հանդէս անօրեայ», 2009, էջ 102-103:

2 Մաղաքիա արք. Օրմանյանն ընդգծում է, որ խնդիրը ոչ միայն դավանաբանական էր, այլև քաղաքական, ինչով էլ պայմանավորված էր արտաքին օգնությանը դիմելը: Մանրամասն տես Մ. **արք. Օրմանյան**, Ազգապատում (վերահրատ.), հատ. Ա, Ս. Էջմիածին, 2001, սն. 942-947; Ա. **Յակոբեան**, Աղուանից իշխանների ժամանակագրությունը և դարի վերջին - Բ դարի սկզբին, «Հանդէս անօրեայ», 2004, սն. 267-292:

3 Այս մասին Մ. Պապյանը գրում է. «Սակայն եթե Բյուզանդիան պավլիկյանների դեմ կարող էր ուժ գործադրել, զորք հանել, ապա հայ եկեղեցին ստիպված էր բավարարվել միայն տեսական, աստվածաբանական պայքարով»: Մ. **Պապյան**, Հովհան Իմաստասեր Օձնեցի, Եր., 1998, էջ 80:

4 Մասնավորապես, Հովհաննես Օձնեցին աղանդավորների նկատմամբ վերաբերմունքը

Վե՛ր հասնահայկական հանդես

պիտի հակազդեցություն ստանային Իմաստասեր կաթողիկոսի կողմից:

Պայմանավորված վերոնշյալ գործոններով՝ Հովհաննես Օձնեցու բարեփոխումներն ունեցել են համընդհանուր բնույթ. բացի «Կանոնագիրք Հայոց»-ից, նա 720 թ. խմբագրել է նաև պաշտոնական տոնացույցը⁵, ինչպես նաև գրել ճառեր պավլիկյանների ու երևութականների դեմ: Եվ, ինչպես Կ. Տեր-Մկրտչյանն է գրում, Հովհաննես Օձնեցին «շատ փառավոր կերպով լուծել է իր առաջ դրուած խնդիրը – տալ Հայոց եկեղեցուն՝ նախնեաց աւանդութիւններին ըստ ամենայնի հաւատարիմ, բայց որոշ կերպով ձևակերպուած, պատճառաբանուած և կասկածաւոր տարրերից զտուած դաւանանք ու կարգեր»⁶:

Հովհաննես Օձնեցին ի մի է բերել և խմբագրել Կանոնագիրքը: Իր «Յիշատակարան»-ում նա գրում է. «...կամեցայ զբովանդակ առնել զառ ի նոցանէ կանոնական սահմանեալ բան, ի միում տեղուց զեղեցկագործ մատենի ի հայրապետանոցի աստ արմատացուցանել»⁷: Այսինքն՝ նա մեկ մատյանի մեջ է հավաքել մինչ այդ ստեղծված տարբեր կանոնական բնագրերը (ինքնուրույն և թարգմանական)՝ կաթողիկոսարանում պահելու նպատակով:

Բայց Հովհաննես Օձնեցին ոչ միայն մեկ ժողովածուի մեջ է ամփոփել մինչ այդ ստեղծված և իրեն հայտնի (կամ իր համար ընդունելի) կանոնախմբերը, այլև ինքն է թվով 32 կանոններ ավելացրել Կանոնագրքին: Նրա կանոնախումբը Ա խմբի ձեռագրերում տեղ է գտել ԻԴ (24), իսկ Բ խմբի ձեռագրերում՝ ԼԶ (32) թվահամարի ներքո⁸: Ընդ որում, Հովհաննես Օձնեցու Հիշատակարանից նաև պարզվում է, որ նա է ավելացրել իր 32 կանոններին նախորդող համառոտ ցանկը արդեն իսկ գոյություն ունեցող կանոններին⁹: Հետևաբար, այդ կանոնները գրվել են «Կանոնագիրք Հայոց» մտնելուց առաջ: Հովհաննես Օձնեցին իր կանոններում անդրադառնում է զայնպեան հարցերի, որոնք կարող ենք դասակարգել հետևյալ կերպ.

Կարգապահական (հոգևորականներին ու աշխարհիկներին վերաբերող)՝ Ա, Բ, Դ, ԺԵ, ԺԶ,

Ծիսական.

ա) 7 խորհուրդներին առնչվող՝ Ը, Ժ, ԺԱ, ԺԴ, Լ,

բ) տոնացույցին առնչվող՝ Գ, Ե, Է, ԻԶ,

գ) պատարագին ու ժամերգություններին առնչվող՝ Զ, ԺԷ, ԺԸ, ԺԹ, Ի, ԻԱ, ԻԲ-ԻԵ, ԼԱ,

դ) բարեպաշտական արարողություններին առնչվող՝ Թ, ԻԶ,

ձևակերպել է իր կանոնախմբի 2 կանոնում՝ ԻԹ, որտեղ կարդում ենք. «Ոչ է պարտ ամենևին անխտիր լինել և հաղորդութիւնս առնել ընդ հերձուածողաց, այլ խորշել ի նոցանէ, և ոչ հաւասարէ ընդ նոսա ի հոգեկան և ի մարմնական սեղանս, զի պատկառեացին և փափագեացին միաբանել ընդ ուղղափառութեան աւանդիչս», և ԼԲ կանոնում՝ «Ոչ է պարտ ի չարաղանդ մծղնէիցն տեղիս, որ կոչին պոլիկեանք, արթել և կամ յարել և խաւսակից լինել և երթնելութիւն առնել, այլ ամենևին հեռանալ ի նոցանէ, զարշել և առել զնոսա. զի որդիք սատանայի են և լուցկիք յախտենական հրոյն, և ատարացեալ են ի սիրոյ կամաց Արարչին: Եթէ որ իցէ, որ յարեսցի ի նոսա, և ի սիրելութիւն և ի բարեկամութիւն եկեսցէ, պարտ է զայնպիսին խոշտանգել և ծանր պատուհաս ի վերայ դնել, մինչև զգաստացին և առողջացին ի հաւատս: Այա եթէ դարձեալ ի մինի գոցին վերստին, զայնպիսին հրամայեմք ամենևին հատանել և արտաքս ընկենուլ՝ իբրև զծանգ այստս յանդամոց եկեղեցույ Քրիստոսի, զի «Մի արմատ դառնութեան ի վեր երևեալ նեղիցէ, և նովալ բազումք պղծիցին»: Տես Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Ա, աշխատասիրութեամբ՝ Վ. Հակոբյանի, Եր., 1964, էջ 533, 534-535:

5 Այս մասին մանրամասն տես Լ. Սարգսյան, Հայոց տոնացույցի ծագումն ու զարգացումը (4-8-րդ դդ.), Եր., 2010, էջ 260-265:

6 Կնիք հաւատոյ ընդհանուր սուրբ եկեղեցույ, աշխատութեամբ Կարապետ եպիսկոպոսի, Ս. Էջմիածին, 1914, էջ CIII:

7 Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Ա, էջ 536:

8 Տես Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Բ, աշխատասիրութեամբ՝ Վ. Հակոբյանի, Եր., 1971, էջ VIII-IX. Օձնեցու կանոնախումբը հրատարակված է Ա հատորում, էջ 514-537:

9 Տես Լ. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 261: Հեղինակն այս տեղեկությունից հետևեցնում է, որ «Առաջաբանն» ու 32 կանոնները «Կանոնագիրք Հայոց»-ից ավելի շուտ են գրվել՝ հավանաբար իր՝ կաթողիկոս ընտրվելու առաջին տարում:

ե) եկեղեցու կառույցին և ծիսական պարագաներին առնչվող՝ ԺԲ, ԺԳ, ԻԷ, ԻԸ,

3. Աղանդավորների առնչվող՝ ԻԹ, ԼԲ:

Այստեղ Դվինում տեղի ունեցած 719 (720) թ. ժողովի օրինակով հարկ ենք համարում անդրադառնալ այն հարցին, թե արդյո՞ք Հայոց եկեղեցու ավանդույթի շրջանակում որևէ կաթողիկոսի կողմից ստեղծված կանոնները պիտի ընդունվեին կամ հաստատվեին առանձին ժողովում, թե ոչ¹⁰: Բազմաթիվ ուսումնասիրողներ անդրադարձել են Դվինի 719 (կամ 720) թվականի ժողովին՝ առանց դրա տեղի և ժամանակի մասին որևէ մատենագրական տվյալի. ըստ նրանց՝ այստեղ էլ կարող էր ընդունված լինել Հովհաննես Օձնեցու կանոնախումբը (բաղկացած 32 կանոններից)¹¹: Մ. Պապյանը գրում է, որ մատենագիրների հաղորդած տեղեկությունների համաձայն՝ ժողովը հրավիրվել է 719 կամ 720 թվականին¹²: Ծանոթագրության մեջ նա մեջբերում է XIII դարի անանուն հեղինակի մի ժամանակագրության հիշատակություն. «ՃՀԱ (722) թվականին սուրբ իմաստասերն Յոհան Ուձնեցին պայծառ կարգաք գարդարեաց գեկեղեցի. երթեալ առ ամիրապետն դարձաւ պատուով»¹³, որն, ըստ Պապյանի, ամենայն հավանականությամբ, վերաբերում է «Կանոնագիրք Հայոց»-ի կազմմանը¹⁴: Այս աղբյուրի տեղեկությունը չի կարող անվերապահորեն ընդունվել, քանի որ նրանում առկա են ժամանակագրական որոշ սխալներ¹⁵: Մ. Պապյանը հավելում է, որ ավելի հին շրջանի պատմագիրների հաղորդած տվյալները հաշվի առնելով, պետք է Դվինի ժողովի հրավիրման տարի համարել 719 կամ 720 թ.¹⁶: Հետագա շարադրանքի ընթացքում էլ հեղինակն առանց կասկածի խոսում է Դվինի հակաքաղկեդոնական բնույթի ժողովում ընդունված 32 կանոնների մասին՝ ընդգծելով. «Դվինի ժողովի Կանոնները ձևակերպված են այնպիսի դիվանագիտական նրբությամբ, որ ժողովի հակառակորդները մինչև օրս վիճարկում են դրանց՝ քաղեղոնականության դեմ լինելը»¹⁷: Հեղինակը Դվինի 719 թ. ժողովի մասին հիշատակություն է համարում «Սակս ժողովոցն» երկի հետևյալ հատվածը. «Վասն որոյ հրամայեցաք ժողով լինել ի քակումն և ի խլումն աղանդոյն Քաղկեդոնի»¹⁸: Այս տեսակետը ևս մեզ համար դժվար է միանշանակ ընդունել, քանի որ «Սակս ժողովոցն»-ի հեղինակը, ով առաջին դեմքով է խոսում Հովհաննես կաթողիկոսի անունից¹⁹, իր կողմից հրավիրված միայն մեկ՝ Մա-

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

ԳՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐ 2 (ԺԲ) ԳՄՄԻԻ, ԹԻՎ 2 (46) ԱՄՄԻԻ-ԽԱՆԻ, 2014

ՎԷՆ ԽԱՄԱՆԱԿՎԱԿԱՆ ԽԱՆՈՒՄ 2 (ԺԲ) ԳՄՄԻԻ, ԹԻՎ 2 (46) ԱՄՄԻԻ-ԽԱՆԻ, 2014

10 Առանց որևէ ժողովի հաստատման այս կամ այն կանոնախմբի՝ Կանոնագիրք մուտք գործելու հանգամանքը կասկածի տեղիք չի տվել:

11 Տես Վ. Վարդանյան, Եկեղեցու պետաիրավական և գաղափարական շահերի պաշտպանությունը, «Սուրբ Հովհան Օձնեցի հայրապետը և իր ժամանակը (գիտաժողովի նյութեր)», Ս. Էջմիածին, 2004, էջ 21, ծնթ. 13: Արամ Մարտիրոսյանը կարծում է, որ Դվինի 719 թ. ժողովում հաստատվել են ոչ միայն Հովհաննես Օձնեցու կանոնները, այլև նրա «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուն, սակայն, մեր կարծիքով, այսպիսի ենթադրության համար փաստերը բավարար չեն. տես **A. Mardirossian**, *Le livre des canons Arméniens* (“Kanonagirk Hayoc”) de Yovhannes Awjneci”, Église, droit et société en Arménie du IVe au VIIIe siècle, Lovianii, 2004, p. 270. Հմմ. **Յովհան կաթողիկոս Օձնեցի**, Սակս ժողովոցն, որ եղև ի Հայս, Գիտա-քննական բնագիրը **Ա. Յակոբեանի**, էջ 87-89:

12 Տես Մ. Պապյան, Հովհան Իմաստասեր Օձնեցի. կյանքը և գործունեությունը, էջ 35:

13 Մանր ժամանակագրություններ, XIII-XVIII դդ., կազմեց՝ Վ. Ա. Հակոբյան, հ. 1, Եր., 1951, էջ 24: 14 Տես Մ. Պապյան, նշվ. աշխ., էջ 35, ծնթ. 2: Մեզ թվում է, որ այս հիշատակությունը չի ակնարկում, թե ժողով է հրավիրվել: Գուցե հիշատակությունը կարող է վերաբերել նաև Օձնեցու կողմից տոնացույցի խմբագրմանը:

15 Օրինակ՝ Հայոց և Վրաց եկեղեցիների բաժանումը թվագրված է 624 թվականով, Կոմիտաս կաթողիկոսի կողմից Մ. Հռիփսիմեի վկայարանի կառուցումը՝ 627 թվականով և այլն: Տես Մանր ժամանակագրություններ, XIII-XVIII դդ., հատ. 1, աշխատասիրությամբ՝ Վ. Հակոբյանի, Եր., 1951, էջ 24:

16 Տես Մ. Պապյան, նշվ. աշխ., էջ 35:

17 Նույն տեղում, նշվ. աշխ., էջ 61:

18 Նույն տեղում, էջ 66:

19 Հովհաննես Օձնեցու հեղինակությունը կասկածի տակ են դրել Մ. արք. Օրմանյանը (Ազգապատում, սն. 961, 980-982), Ե. Տեր-Մինասյանը (Հայոց եկեղեցու յարաբերությունները ասորաց եկեղեցիների հետ, Էջմիածին, 1908, էջ 177-231), Ն. արք. Պողարյանը (Գիրք թղթոց, երկրորդ հրատարակություն, Երուսաղէմ, 1994, էջ 673), նաև Մ. Պապյանը (Հովհան Իմաստասեր

նագլերտի ժողովն է հիշատակում իբրև հայոց մեջ տեղի ունեցած 7-րդ ժողով²⁰:

Բացի այդ, Ա. Բոգոյանը «Սակս ժողովոցն»-ի բնագրին նվիրված իր հոդվածում նկատում է. «... պատմագիտության առջև նոր խնդիր է դրվում, թե արդյոք էրբ է տեղի ունեցել եկեղեցական այն ժողովը, ուր ընդունվել է Հովհաննես Օձնեցու 32 կանոնների կանոնախումբը: Այս կանոնախումբը չէր կարող Մանագլերտի ժողովից առաջ տեղի ունեցած որևէ ժողովում ընդունվել, քանի որ այդ ժողովի մասին **որևէ պատմական ուղղակի հիշատակություն սկզբնաղբյուրներում չունենք** (ընդգծումը մերն է – Գ. Հ.)»²¹: Հաշվի առնելով այս հանգամանքը՝ իր մեկ այլ հոդվածում Ա. Բոգոյանը Օձնեցու կողմից Կանոնագրքի կազմումը թվագրում է 728 թվականով, բայց արդեն առանց տեղանվան է գրում ժողովի մասին. «Հեղինակն այս ժողովածուի վերջում տեղադրել է իր կաթողիկոսության ժամանակ տեղի ունեցած եկեղեցական ժողովի կանոնները և ավարտել հավաքածուն սեփական հիշատակարանով»²²:

Հատկանշական է, որ հիշատակություն չունենք ոչ միայն Հովհաննես Օձնեցու գումարած ժողովի մասին, այլև Սահակ Պարթևի (387–438/9 թթ.), Հովհան Մանդակունու (478–490 թթ.), Ներսես Բագրևանդցու (548–557 թթ.), Սահակ Չորոփորեցու (677–703 թթ.) կողմից հրավիրված հատուկ ժողովների վերաբերյալ, որոնք պիտի նվիրված լինեին նշված կաթողիկոս-հեղինակների անունով վկայված կանոնական թղթերը կամ կանոնախմբերն ընդունելուն կամ հաստատելուն, թեև դրանք բոլորը տեղ են գտել Հովհաննես Օձնեցու խմբագրած «Կանոնագիրք Հայոց»-ում: Ավելին, Սահակ Պարթևի օրոք հունարենից հայերեն թարգմանված Հունական առաքելական (Կղեմայ) կանոնախմբի վերջին՝ Ձե (85) կանոնը, որը չի համընկնում հունարենի համապատասխան կանոնի հետ, կարգադրում է. «Ջայսոսիկ յաղագս կանոնաց ձեզ հրամայեցաւ ի մէջ՝ իբրև եպիսկոպոսաց, իսկ դուք կացեալ մնացեալ ի նոսա՝ ապրեսցիք և խաղաղութիւն կալցիք...»²³: Ըստ երևույթին, այս խմբագրումն արված է Սահակ Պարթևի կողմից և ուղղված է հայոց եպիսկոպոսներին, ինչը ևս փաստում է, որ հայոց մեջ կաթողիկոսի իրավասությունների մեջ է մտել կանոններ սահմանելը, և հատուկ ժողովում դրանք հաստատելու անհրաժեշտություն չի եղել: Իսկ Օձնեցին Սահակ Չորոփորեցու «Հարցմունք»-ին է կանոնների տեսք տվել ու զետեղել իր ժողովածուում:

Քանի որ Հովհաննես Օձնեցու կազմած «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուն ընդգրկում էր Հայոց եկեղեցու կողմից արդեն ընդհանուր ճանաչում գտած և ընդունված կանոնական բնագրեր (տիեզերական, տեղական ժողովների, նշանավոր հայրերի ու ազգային կանոնադրություններ), այն որևէ եկեղեցական ժողովի կողմից հատուկ չի հաստատվել, թեև պաշտոնական ժողովածու է հանդիսացել²⁴:

Մինչև ժԲ դար՝ Կանոնագրքի կառուցվածքի մեջ միջամտություններն առանց կաթողիկոսի հրամանի մեզ քիչ հավանական են թվում, թեև Վ. Հակոբյանը կարծում է, որ Հովհաննես Օձնեցուց հետո Կանոնագրքին արված ավելացումները կարող էին լինել ոչ միայն ժամանակի ուսյալ անձանց կողմից՝ առանց կաթողիկոսների հաստատման, այլև գրիչների կողմից. սակայն այս դեպքում ևս Կանո-

Օձնեցի, ծնթ. 2, 74, էջ 16–17), Լ. Սարգսյանը (Հայոց տոնացույցի ծագումն ու զարգացումը, էջ 116): Այս հարցում համամիտ ենք նրանց հետ: Հակառակ փաստարկումները տես **Յովհան Կաթողիկոս Օձնեցի**, Սակս ժողովոցն, որ եղեն ի Հայս, Գիտա-քննական բնագիրը Ա. Յակոբեանի, էջ 87–89: 20 Տեն Գիրք թղթոց, Թիֆլիս, 1901, էջ 222–224, հմմ. Ա. Բոգոյան, Հովհաննես Օձնեցին և «Սակս ժողովոց» երկի բնագիրը, «Սուրբ Հովհան Օձնեցի հայրապետը և իր ժամանակը», Ս. Էջմիածին, 2004, էջ 90:

21 Ա. Բոգոյան, Հովհաննես Օձնեցին և «Սակս ժողովոց» երկի բնագիրը, էջ 90, հմմ. Վ. Վարդանյան, Եկեղեցու պետաիրավական և գաղափարական շահերի պաշտպանությունը, էջ 32:

22 Ա. Բոգոյան, Հայ միջնադարյան իրավունքի պատմության հուշարձանները, «Էջմիածին», 2006, է-Ը, էջ 93:

23 Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Ա, էջ 100:

24 Տեն Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Բ, էջ CXVI–CXVII:

նագրքի պաշտոնական բնույթն ընդհանուր առմամբ չի խաթարվել²⁵:

«Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուն մեզ է հասել 200-ից ավելի ձեռագրերով և որոշ պատահիկներով: Այն բովանդակող ամբողջական ձեռագրերը պահպանվել են սկսած 11-րդ դարի վերջից²⁶: Սակայն Կանոնագիրքը մեկ խմբագրությամբ չի հասել իր դարավոր պատմության ընթացքում ճյուղավորվել, մշակվել, խմբագրվել է մի քանի անգամ: Պայմանավորված նշյալ հանգամանքներով՝ պահպանված ձեռագրերը ուսումնասիրողների կողմից բաժանվել են մի քանի խմբերի:

Կանոնագրքի ուսումնասիրության կարևորագույն հարցերից է՝ պարզել, թե ձեռագրերի խմբերից ո՞րն է ավելի հին, այսինքն՝ ձեռագրերի ո՞ր խմբում է ավելի անաղարտորեն պահպանվել Կանոնագրքի նախնական տարբերակը: Այդպիսի փորձ առաջին անգամ կատարել է Սիրական Տիգրանյանը, ով ձեռագիր Կանոնագրքերը բաժանել է A, B¹, B², C-E խմբերի²⁷: Թեև Ս. Տիգրանյանը չի հասցրել ավարտին հասցնել իր այս աշխատանքը, մեկ այլ աշխատության մեջ²⁸ նա ենթադրել է, որ առավել հին է ձեռագրերի Բ խումբը²⁹ (Վ. Հակոբյանն այդ խումբը Ա տառով է նշանակել): Սրա հետ մեկտեղ նա նշում է, որ էջմիածնի Մատենադարանի N 751 (այժմ՝ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի /այսուհետ՝ ՄՄ/ N 659) ձեռագիրը³⁰ «հայոց կանոնական հավաքածուի առհասարակ ավելի հին վիճակի հետքեր է առաջադրում»³¹:

1960-ական թթ. հարցի պատմությանն անդրադարձել ու եղած տեսակետները համադրել է Վ. Հակոբյանը³² նկատելով, որ, կախված այն հանգամանքից, թե ուսումնասիրողները ձեռքի տակ որ ձեռագրախմբի ձեռագիր են ունեցել, համապատասխան կարծիք են հայտնել, և միայն իր կողմից «Կանոնագիրք Հայոց»-ի քննական բնագիրը կազմելու շնորհիվ է հնարավոր եղել անարամասն քննել ձեռագրական բոլոր խմբերը և համադրել արդյունքները: Դրա արդյունքում, ուսումնասիրելով բազմաթիվ ձեռագրեր, Վ. Հակոբյանը եզրակացրել է, որ Կանոնագրքի Ա խմբի ձեռագրերում պահպանված ժողովածուն ավելի հին է, քան Բ խմբինը, և, ըստ այդմ, Հովհաննես Օձնեցու խմբագրած Կանոնագիրքը ավելի անաղարտորեն պահպանվել է հենց այս խմբի ձեռագրերում (24 կանոնախմբերի սահմաններում)³³:

Սակայն վերջերս Ալ. Հակոբյանը «Հանդես ամսօրեայ»-ի էջերում լույս տեսած իր երկու հոդվածներում³⁴ առաջ է քաշել Կանոնագրքի զարգացման լրիվ այլ

25 Տե՛ս նույն տեղում, էջ CXVII:

26 Դրանցից հնագույնը Նոր Զուղայում պահվող N 131 (ձեռագրացուցակում՝ N 542) ձեռագիրն է՝ ընդօրինակված երկաթագրով, Հովհաննես գրչի ձեռամբ. «Յորում ժամանակի հանդիպի թիւ թուականիս Հայոց ՇԽԷ»: Քանի որ թվականը տրված է միայն Հայոց մեծ թվականով, առանց ամսի և ամսաթվի, այն համապատասխանում է հուլյան 1098-1099 թվականներին: Ձեռագրի նկարագրությունը տե՛ս «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի», հատ. Ա, կազմեց Ս. Տէր-Աւետիսեան, Վիեննա, 1970, էջ 814-817:

27 Տե՛ս С. Тигранян, Древнеармянская книга канонов. Очерки описания и изъследования памятника, I, описательная часть, Петроград, 1918, с. 45-170:

28 Տե՛ս Ս. Տիգրանյան, Հայոց իրավունքի պատմության ներածություն, Յեր., 1923, (մեքենագրված, ձեռագրի իրավունքով):

29 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 139-141: Այդ խմբին է պատկանում նաև հնագույն՝ 1098 թ. ընդօրինակված Կանոնագիրքը: Ձեռագրերի այդ նույն խումբը առավել հին են համարել նաև Ն. Ալիխյանը (տե՛ս Թուրթ Մակարայ Բ. Երուսաղէմի հայրապետի առ Վրթանէս եպիսկոպոսապետ Սինեաց Յաղագս կարգաց եկեղեցւոյ, բնագիր և քննութիւն, Վիեննա, 1930, էջ 108) և Խ. Սամուելյանը (տե՛ս Հին Հայ իրավունքի պատմությունը, հատ. I, էջ 48):

30 Տե՛ս ՄՄ N 659 ձեռագրի ընդարձակ նկարագրությունը տե՛ս Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատ. Գ, կազմեց՝ Օ. Եգանտան, Եր., 2007, սն. 229-236:

31 Ս. Տիգրանյան, նշվ. աշխ., էջ 107:

32 Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Ա, էջ XL-XLI, Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Բ, էջ XIII-XV:

33 Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Բ, էջ XV:

34 Տե՛ս Ա. Յակոբեան, Յովհաննէս Օձնեցու «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածոյի խմբագրութիւնների խնդիրը և Անանիա Միկայելի, «Հանդէս ամսօրեայ», 2007, սն. 213-221, նույնի՝ Յովհաննէս Օձնեցու նորայայտ տօնացոյցային երկը՝ «Նախահաւարումն Պատմութեան այսմ բանից» Յովհաննէս

պատկեր՝ համարելով, որ Հովհաննես Օձնեցու կազմած կանոնական հավաքածուին ավելի հարագատ է ՄՄ N 659 և N 657³⁵ ձեռագրերում պահպանված Կանոնագրքի «մայր» տարբերակը (34 կանոնախմբերի սահմաններում): Հեղինակը չի հրատարակել իր ամբողջական ուսումնասիրությունը (ինչպես նա խոստանում է անել դա իր հոդվածներից մեկում), և առայժմ նրա տեսակետը պետք է դնել մյուսների շարքում: Քննարկելով խնդիրը՝ մենք ուսումնասիրում ենք Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող մի քանի ձեռագիր Կանոնագրքեր (ներառյալ այն ձեռագրերը, որոնք Մատենադարան են բերվել Վ. Հակոբյանի կողմից «Կանոնագիրք Հայոց»-ի զույգ հատորները հրատարակելուց հետո):

Համարելով, որ Հովհաննես Օձնեցու հավաքածուին ավելի հարագատ է ՄՄ N 659 (1368 թ.) և 657 (1614 թ.) ձեռագրերում պահպանված Կանոնագրքի «մայր» տարբերակը՝ Ալ. Հակոբյանը վերջինիս բովանդակության մասին գրում է. «Ըստ E, e₁, e₂ գրչագրերի պարունակած նիւթի հիման վրայ ամփոփուող պատկերի՝ Ը դարում Յովհաննէս Օձնեցին իր ժողովածոյում ընդգրկել էր Առաքելական անուանուած 3 և Թաղէոս ու Փիլիպպոս առաքելներին վերագրուած մէկական կանոնախմբեր, զոյգ «Նիկիական» հաւաքածոները, Գանգրայի, Անտիոքի (իրականում Լաոդիկիայի), Եփեսոսի (Սևանտոս եպիսկոպոսի թղթի տարբերակով) և Շահապիվանի ժողովների կանոնները, դասական հայերից՝ Բարսեղ Կեսարացու (4), Աթանաս և Կիրել Ալեքսանդրացիների, Եփրեմ Ասորու և Եպիփան Կիպրացու, հայ վարդապետներից՝ Գրիգոր Լուսավորչի (2), Սահակ Պարթևի (6), Յովհան Մանդակունու (2) և Եղիշէի կանոնական երկերը, ինչպէս նաև իր 32 յօդուած-կանոնները (ընդարձակ «Ատենաբանութեամբ» հանդերձ) և «Նախահաւաքումն պատմութեան այսմ բանից» կոչուած նախադրութիւնը (ընդամենը՝ 34 կանոնախումբ)»³⁶:

Ըստ հեղինակի՝ Անանիա Մոկացի կաթողիկոսի (946–968 թթ.) օրոք իրագործվել է Օձնեցու ժողովածուի «Մեծ» խմբագրությունը³⁷: Արդեն ԺԱ դ. երկրորդ կեսից առաջ այս «մեծ» խմբագրման հիման վրա կատարվել է Կանոնագրքի 40 կանոնախմբերի նոր, «դասական» խմբագրություն, որի ընթացքում էլ սուծվել են հոդվածների ընդհանուր համարակալումն ու առարկայական ցանկերը: Իսկ «դասական» խմբագրությունից Ա և Բ խմբերի մայր ձեռագրերի ստեղծումը Ալ. Հակոբյանը թվագրում է Ժ դարի ամենավերջից մինչև ԺԱ դարի կեսերով, ընդ որում՝ համարելով, որ երկու տարբերակների առաջացումը, փաստորեն, տեղի է ունեցել միաժամանակ³⁸:

Հարկ է նաև հատուկ պարզել, թե Կանոնագրքի հետ կապված ինչ աշխատանք է կատարել Հովհաննես Օձնեցին: Իր «Յիշատակարան»-ից տեղեկանում ենք, որ նա ոչ միայն ի մի է բերել տարբեր կանոնական բնագրեր, այլև յուրաքանչյուր կանոնախմբի համար կազմել է ցանկեր ու կանոններից առաջ դրել դրանց ստեղծման ժամանակի ու պատճառների մասին համառոտ առաջաբաններ. «Քանզի գրեցաք ի սմա ոչ միայն զկանոնական սահմանեալն նոցա շարակարգութիւնս, այլ և զժամանակն և զպատճառն ի սոյն այս ի ներքս ածեալ յաւելաք, ընդ նմին և զգլուխս անցնիւրոց համառատեալ բանիւք ի սկզբան անդ նախակարգեցաք, զի անաշխատաբար անդուստ զբանն յիւրում տեղւոջն գտցել խնդրողն»³⁹:

Վերծանադի», «Հանդէս ամսօրեայ», 2006, սն. 91–130:

35 Ձեռագրի ընդարձակ նկարագրությունը տես Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատ. Գ, սն. 221–226:

36 Ա. Յակոբեան, «Կանոնագիրք Հայոց»-ի խմբագրութիւնների խնդիրը և Անանիա Մոկացին, սն. 220–221:

37 Նույն տեղում, սն. 238:

38 Տես նույն տեղում, սն. 246–247: Ուշագրավ է, որ Ա և Բ ձեռագրախմբերի առաջացումը հեղինակը բացատրում է՝ «երկու տարբեր (մրցակից) վարդապետական դպրոցների կողմից»: Կարծում ենք՝ այս բացատրությունը դեռ լրացուցիչ քննություն է պահանջում:

39 Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Ա, էջ 536:

Համադրելով «Յիշատակարան»-ի այս վկայությունները և եղած ձեռագրական նյութը՝ Ս. Տիգրանյանը հանգել էր այն եզրակացության, որ Օձնեցու՝ «Հոհաննիսյան» կանոնական հավաքածուն պահպանվել է հնագույն՝ Բ խմբի ձեռագրերում⁴⁰: Ըստ էության, «Յիշատակարան»-ի և ձեռագրերի տարբեր խմբերի (այդ թվում՝ ՄՄ N 659 և 657 ձեռագրերի) առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունից հետո նույն եզրահանգմանն էր եկել նաև Վ. Հակոբյանը՝ նշելով, որ կանոնախմբերի այսպիսի կառուցվածք (որոշ չնչին բացառություններով) առկա է Կանոնագրքի Ա խմբի ձեռագրերում⁴¹:

Սակայն անդրադառնանք Կանոնագրքի այն ձեռագրերին, որոնք, ըստ Ալ. Հակոբյանի, ամենամոտն են նախնական տարբերակին: Քանի որ ՄՄ N 657 ձեռագիրն ավելի ուշ է ընդօրինակվել (1614 թ.), քան N 659 ձեռագիրը (1368 թ.), կդիտարկենք միայն վերջինը:

N 659 ձեռագիրը պարունակում է «Նախահաւաքումն Պատմութեան այսմ քանից՝ տեառն Յովհաննու Վերծանաւղի» վերնագիրը կրող երկը⁴², որը մեկնություն է: Ալ. Հակոբյանը նկատում է, որ դա իր բնույթով նախադրություն է, ինչից էլ ենթադրում է, որ Հովհաննես Օձնեցին այն գրել է իբրև մուտք իր խմբագրած կանոնական ժողովածուի՝ «Կանոնագիրք Հայոց»-ի համար: Մինչ այդ ուսումնասիրողն ընդգծում է, որ այս երկը «ամենից ավելի մեծ ծաւալով է ներկայացնում նրա (իսկ՝ Օձնեցու - Գ. Հ.) մտեցումներն այդ բնագավառում և փաստօրէն ամբողջացնում մեր պատկերացումները «Գիրք Ընթերցուածոց»-ի Ը-դարեան տարբերակի մասին»⁴³: Այս շարունակում է. «Պէտք է յաւելել, որ, լինելով տօնացոյցային, այս երկը նաև կանոնական է, այնքանով, որքանով թէ՛ Յովհան Օձնեցու կանոններում, թէ՛ ուրիշ կանոնախմբերում մեծ ուշադրութիւն է դարձում հայոց տօների կարգաւորմանը»⁴⁴: Սակայն, քանի որ Հովհաննես Օձնեցին արմատական բարեփոխում է կատարել նաև հայոց տոնացույցում⁴⁵, գուցե ավելի տրամաբանական է ենթադրել, որ քննարկվող բնագիրն Օձնեցու կողմից ավելացվել է «Ընթերցուածոց հրաման»-ին՝ իբրև դրա մեկնություն⁴⁶: Հարկ է նաև վերապահում անել, որ Կանոնագրքի այնպիսի տարբերակ, որում Թադեոս առաքյալին վերագրված կանոնախումբը դրված է սկզբում (ինչպես որ ՄՄ N 659 ձեռագրում է), չի կարող հավակնել հնագույն տարբերակին, եթե ճիշտ համարենք Վ. Հակոբյանի վարկածը, թե Թադեոս առաքյալի կանոնների հեղինակն օգտվել է Հովհաննես Օձնեցու և Սիոն կաթողիկոսի (Պարտավի 768 թ. ժողովի) կանոններից⁴⁷:

Ըստ Ալ. Հակոբյանի՝ բացի վերոհիշյալ երկու ձեռագրերից, Հովհաննես Օձնեցու կազմած հավաքածուի սկզբնագիրը աղբյուր է դարձել նաև 7 կանոնախմբերի ընդգրկմամբ մի համառոտ «Կանոնագրքի» տարբերակի ստեղծման համար (այս տարբերակը պահպանվել է 7 ձեռագրեր պարունակող ենթախմբում, որը հեղինակը նշանակել է e₂ տառով)⁴⁸:

Չնայած ձեռագրերի ենթախմբերը թվագրման հարցեր լուծելուն չեն նպաստում, դրանք կարևոր են տարընթերցումների վերհանման տեսանկյունից: Ինչպես, օրինակ, վերոնշյալ ենթախմբին պատկանող ՄՄ N 8459 ձեռագրի

40 Տե՛ս Ս. Տիգրանյան, նշվ. աշխ., էջ 139-144, 153-157:

41 Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Բ, էջ XIV:

42 Տե՛ս ՄՄ ձեռ. N 659, թ. 278ա-309բ: Բնագիրը հրատարակել է Ալ. Հակոբյանը՝ մեկ՝ ՄՄ N 659 ձեռագրից: Տե՛ս Ա. Յակոբեան, Յովհան Օձնեցու նորայայտ տօնացոյցայն երկը՝ «Նախահաւաքումն Պատմութեան այսմ քանից՝ Յովհաննու Վերծանաւղի», սն. 100-130:

43 Նույն տեղում, սն. 98:

44 Նույն տեղում, սն. 98-99:

45 Այդ մասին տե՛ս Ռ. Վարդանյան, Հայոց տոնացույցը (4-18-րդ դարեր), Եր., 1999, էջ 198-206: Տե՛ս նաև Լ. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 260-296:

46 Տե՛ս Լ. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 261:

47 Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Բ, էջ XLIII-XLVI:

48 Ա. Յակոբեան, «Կանոնագիրք Հայոց»-ի խմբագրությունների խնդիրը և Անանիա Մոկացին, սն. 220:

մանրամասն ուսումնասիրությունն է ցույց տալիս, այն բովանդակում է Կանոնագրքի ոչ թե չխմբագրված, այլ ընդհակառակը, համառոտված մի տարբերակ, և ունի բավականին հետաքրքիր տարրնթերցումներ⁴⁹:

«Կանոնագիրք Հայոց»-ի և Ա և Բ խմբի ձեռագրերում Հովհաննես Օձնեցու կանոնախմբին նախորդում է «Սահակայ Վերջնոյ» կանոնախումբը⁵⁰, որի հեղինակ է համարվել Սահակ Գ Չորոփորեցի կաթողիկոսը (677-703 թթ.), ով ապրել ու գործել է Հովհաննես Օձնեցուց առաջ: Սակայն Ալ. Հակոբյանը փորձել է բնագրագիտորեն և լեզվաբանորեն փաստարկել, որ կանոնախմբի հեղինակ պետք է համարել Զաքարիա Չագեցու օրոք ապրած Սահակ Մեծու վարդապետին⁵¹:

Անկախ քննարկված տարակարծություններից՝ պարզ է, որ Հովհաննես Օձնեցու կողմից «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուի կազմումը թելադրված էր ժամանակի հրամայականով և նրա բարեփոխումների մի բաղադրիչն էր: Եթե իր ստեղծած կանոններում Հովհաննես Օձնեցին լուծում էր տալիս ժամանակի դավանաբանական, ծիսական, հասարակական կարևոր խնդիրներին, ապա «Կանոնագիրք Հայոց»-ի կազմմամբ ի մի բերվեցին մինչ այդ ստեղծված կանոնական բնագրերը (ինքնուրույն և թարգմանական), ինչն էլ ավելի կենսունակ դարձրեց Հայոց եկեղեցին:

Հարկ է նաև նշել, որ «Կանոնագիրք Հայոց»-ի Օձնեցու խմբագրությունը դարձավ այն հիմքը, որի վրա հետագա դարերում ավելացան նորանոր կանոնախմբեր: Ուստի կանոնագրքի զարգացման ընթացքը ճիշտ պատկերացնելու համար կարևոր են ինչպես պատմական տեղեկությունները (օրինակ՝ Հովհաննես Օձնեցու «Յիշատակարան»-ի հաղորդածը), այնպես էլ մեզ հասած ձեռագրական նյութի ուսումնասիրությունը և ձեռագրերի խմբերի առանձնահատկությունները պարզելը:

Գառնիկ Ա. Հարությունյան – Զբաղվում է «Կանոնական բնագրերը և հայ եկեղեցական իրավունքի պատմության խնդիրները (V-VIII դդ.)» թեմայի ուսումնասիրությամբ: Հոդվածները նվիրված են հայերեն ձեռագրերում տունարական տվյալների առանձնահատկություններին, Ուշիի վանքի ձեռագրական ժառանգությանը, V-VIII դդ. կանոնական բնագրերում բարեպաշտական արարողությունների հիշատակումներին:

49 Օրինակ՝ Հարանց հետևողաց կանոնախմբի ԻԵ. կանոնում կարդում ենք. «Զհիմուն եկեղեցոյն եպիսկոպոսն միայն գծագրեսցէ ուղղափառութեամբ կամ քորեպիսկոպոսն կամ պերետոտ հրամանաւ եպիսկոպոսն: Ապա թէ առանց եպիսկոպոսին ոյք յանդգնեսցի, պարտ է քակել զայն, ապա թողցի Գ ժողովն կարգեսցին զայն և այսպէս է կարգ եկեղեցոյ». ՄՄ ձեռ. N 8459, թ. 9ա-բ: Ա խմբի ձեռագրերում եղած համապատասխան կանոնի հետ համեմատելու համար տեն Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Ա, էջ 111-112:

50 Տեն Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Բ, էջ VIII-IX:

51 Տեն **Ա. Յակոբեան**, «Կանոնագիրք Հայոց»-ի խմբագրությունների խնդիրը և Անանիա Մեկացին, սն. 226: Այս կանոնախումբը Սահակ Չորոփորեցուն է վերագրել դեռ **Ս. Տիգրանյանը** (նշվ. աշխ., էջ 116, 147-149): Նշենք, սակայն, որ Տիգրանյանը Օձնեցու կազմած ժողովածուն համարել է ոչ թե 24, այլ 29 կանոնախմբերից բաղկացած, իսկ Սահակ Վերջինի կանոնախումբն էլ համապատասխանաբար ոչ թե ԻԳ, այլ ԻԸ համարի ներքո (այս անհամապատասխանությունը գալիս է կանոնախմբերի հաշվարկից. բովանդակային առումով նույնն է):

